

XOSROV BƏY SULTANOV –

Azərbaycanın ilk Hərbi naziri, Qarabağın cəsur müdafiəçisi

Xosrov bəy Sultanov

Azərbaycanın ilk Hərbi naziri və Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov 1879-cu ilin may ayında Zəngəzur qəzasının Hacısamli nahiyəsinin, Qasımuşağı obasının Qurddağı kəndində (indiki Laçın rayonu) anadan olub. O, Xarkov Universitetinin tibb fakültəsində təhsil alıb. Bir müddət Müsavat, sonradan isə İttihad Partiyasının üzvü olub.

1918-ci il mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilib. Həmin ilin mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi

bəyannaməsini imzalayanlardan biri də Xosrov bəy olub. Mayın 28-də Baş nazir Fətəli xan Xoyskinin formalaşdırdığı ilk hökumət kabinəsində Hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilib. O, bundan əvvəl Zaqafqaziya Seyminin və sonradan Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. İkinci və üçüncü hökumətdə isə Əmək naziri vəzifəsinə təyinat alıb. Bu da təsdiqləyir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün ən problemlı və ağırlı sahələrə başçılıq X.Sultanova tapşırılıb. Çünki o dövrdə torpaq, xüsusən, aqrar məsələnin həlli Cümhuriyyət hökumətinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən idi. Bəylərə, mülkədarlara məxsus torpaq sahələrindən istifadə məsələsinə parlamentdə toxunulsa da, bu, sonraya saxlanılmışdı.

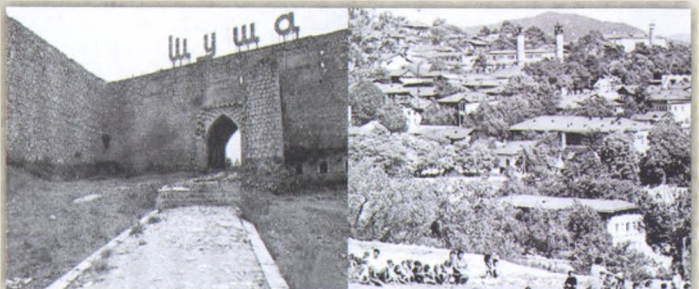
“ X.Sultanov 1919-cu il yanvarın 15-də Bakıdakı ingilis qoşunlarının komandanı general Tomson tərəfindən Qarabağın general-qubernatoru təyin olunub. Qarabağ general-qubernatorluğu 1919-cu il yanvarın 15-də Gəncə quberniyasından ayrılaraq təşkil edilmişdi. Həmin dövrdə – 1919-cu ildə keçirilən Novruz bayramında erməni-daşnak hərbi dəstələri Qarabağa yeganə keçid olan Əsgəranı tutmuşdular. Amma Xosrov bəyin əsgərləri mayın 30-da daşnak generalı Dronun hərbi dəstələrini darmadağın edərək Xankəndi və Şuşanı düşməndən geri almışdır. Digər əməliyyatda isə (1919-cu ilin iyununda) Şuşaya gizli yolla silah aparan erməni milli şurasının üzvləri həbs edilərək Qarabağ ərazisindən çıxarılıb.

Belə məlumatlar var ki, X.Sultanov tələbək illərində bir rusla duela çıxaraq sol gözündən zədə olsa da, atəş açaraq rəqibini məğlub edib. Bu fakt onun hələ gənclik illərindən qorxmaz, cəsarətli bir insan olduğunu təsdiqləyir.

Xosrov bəy 1920-ci ilin 27 aprelində – Azərbaycan Rusiya bolşevikləri tərəfindən işğal edildikdən sonra Türkiyəyə getmiş, ağır mühacirət həyatı yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycanın azadlığı mübarizəsini Türkiyədən başqa, İranda, Fransada, Almaniya-da davam etdirib, 1936-cı ildə Türkiyəyə qayıdaraq Trabzonda, sonradan İstanbulda yaşayıb. Fəaliyyətinin əsas dövrü Birinci Dünya savaşı illərində Rusiya işğalına uğrayan Türkiyə torpaqlarında Anadolu türklərinə göstərilən yardımla bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibənin başlanması ilə sərhəddə yerləşən Batum və Qars bölgələrinin müsəlman əhalisi çox ağır vəziyyətə düşdü. Oltu, Tavus, Qars, Ərdəhan, Gil, Caldır, Artvin və Ardanuc bölgələrində silahlı erməni dəstələri dinc əhaliyə qarşı vəhşiliklər törətdilər. Rusiya hökumətinin oradakı nümayəndəsi isə bu qətləmə laqeyd yanaşırdı. O dövrdə Qars qubernatoru Podqorskinin rəsmi dəvətindən sonra Bakıdan Ağa Balaquliyev, doktor Vəkilov, Gəncədən Aslan bəy Səfərkürski hadisə yerlərinə getmiş, Sarıqamışda olmuş, Xorasan bölgəsini gəzib qayıtdıqdan sonra müsəlmanların acı durumu ilə bağlı hökumətə məruzə təqdim etmişdilər (12, s.44).

1915-ci ilin noyabrında qərar verildi ki, Bakı Cəmiyyəti Xeyriyyələrindən və digər xeyriyyə qurumlarından ibarət bir komitə yaradılsın. Komitədə Mirzə Əsədullayevin sədrliyi ilə bu şəxslərdən ibarət heyət formalaşdı: mühəndis Fətulla bəy Rüstəmbəyov, Həbib bəy Mahmudbəyov, Behbud bəy Cavanşir və Babayev. Müsəlmanlara yardım etmək üçün digər bir dəstə adamın göndərilməsi də qərara alındı. Heyətin təşkili Bakıda Xosrov bəy Sultanova, Gəncədə isə Aslan bəy Səfərkürskiyə tapşırıldı. 1916-cı il martın 16-da 10 nəfər köməkçidən (Bakıdan Hüseynov, İlyasov, Mahmudov, Məhəmmədov, Mirzəcəmalov, Vəkilov və Gəncədən Axundzadə, Şahsuvarov, Nəzərəliyev) ibarət bir heyət X.Sultanov və A.Səfərkürski ilə birgə Qarsa getdilər və orada müsəlmanların vəziyyətinin həqiqətən ağır duru-

munun şahidi oldular.

Rusiya hökuməti Komitəsinin laqeydliyi və qeyri-insani mövqeyindən narazı qalan Xosrov bəy iclasda müsəlmanlara yardım göstərilməsinin vacibliyini söyləyir. Qubernatorun: "Nə deyirsiniz, xainlərə yardım etmək istəyirsiniz?" sualına isə belə cavab verir ki, onların xəyanəti yalnız məhkəmə ilə sübuta yetirilə bilər. Sübut edilməyibsə, deməli, xain deyillər. Qubernatorun əsassız mövqeyindən sonra komitənin qərarı əsasında X.Sultanov köməkçiləri ilə Ərdəhan müsəlmanlarına yardımını öz üzərinə götürür (12, s. 45).

X.Sultanov 1917-ci ildə nəşr edilən "Qardaş köməyi" jurnalında "Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi Hərbiyəyə Yardım Şöbəsinin fəaliyyəti" məqaləsində yazırdı: "Onların ümidgah və pənahi ancaq bir Allah idi. Bizim adamlarımız ürəkdə məhəbbət, gözlərində həmdərdlik və üzlərində qardaşlıq hissi ilə gəldikdə ilk vaxtlar məhəlli əhali çəkmiş olduqları müsibət, görmüş olduqları həqarət və təcavüz edilmiş namuslarına baxaraq, eyni zamanda qardaş köməyi uzadan əllərin varlığına şad olaraq söz tapmır, ancaq "Sizi Allah göndərmişdir" deyirdilər. Köməkçilər öz vəzifələrini qorxusuz, böyük fədakarlıq ilə, eyni zamanda da öz hüquq və şərəflərini bilərək yaxşı taktika ilə ifa edirdilər. Allahsız yunanların, ermənilərin və xırda hökumət məmurlarının insafsız əməllərini mənə bildirirdilər. Mən də Qafqaz Hökuməti aliyəsi ilə Duma vəkili Cəfərova xəbər verirdim. Müsəlmanlar bir az asudə nəfəs almağa başladılar" (12, s. 45).

1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymindəki fəaliyyətindən sonra daha məsuliyyətli bir dövr başlayır. Yaxın ideya və məslək dostları ilə birgə Azərbaycanın müstəqilliyi mücadiləsinin əsas şəxsiyyətlərindən birinə çevrilir. M.Ə.Rəsulzadənin hazırlayıb Batumdan göndərdiyi İstiqlal bəyannaməsini imzalayan iyirmi altı nəfərdən biri də X.Sultanov olur. O, 1918-ci il mayın 27-də yaradılan Azərbaycan Milli Şurasının üzvü seçilir. Azərbaycan İstiqlalını mayın 28-də rəsmən elan edən məhz həmin qurum idi. 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan hökumətinin Tiflisdən Gəncəyə köçməsi ilə bağlı ilkin hazırlıq işlərinin aparılması üçün N.Yusifbəyli və Ş. Rüstəmbəyli ilə birlikdə X.Sultanov da Gəncəyə gəlmiş, burada mühüm işlərə köməklik göstərmişdir.

1919-cu ilin 29 yanvarında Azərbaycan hökumətinin keçirdiyi iclasda "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-nin məruzəsi dinləndi və aşağıdakı qərarlar qəbul olundu:

1. Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edilsin;
2. Nazirliyin iyirmi milyonluq fondundan general-qubernatorluğun ehtiyacları üçün beş milyon manat ayrılınsın..." (5, s.101).

Arxivlərdə onun Qarabağda apardığı əməliyyatlarla bağlı əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Bunlar böyük təhlükə və çətinliklər içərisində olsa da, öz vəzifəsini icra etdiyini göstərir.

X.Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə başlayarkən xalqa müraciət ünvanladı. Həmin müraciətdə o, başçılıq edəcəyi qurumun fəaliyyəti haqqında xalqı bilgiləndirdi. 1919-cu ilin 11 fevralında "Azərbaycan" qəzetində çap olunan bir yazı belə adlanırdı: "Müvəqqəti general-qubernator X.Sultanovun Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının əhəlisinə müraciəti".

Müraciətdə yazılırdı: "Azərbaycan hökumətinin yanvar ayı qərarı ilə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları xüsusi general-qubernatorluğa ayrılmışdır. Bu fəvqəladə tədbirlər fəvqəladə vəziyyətdən irəli gəlir. Azərbaycanın təqribən yarısında, onun ən yaxşı hissəsi – 4

qəza artıq bir ilə yaxındır ki, anarxiya ucbatından dağılır. Şəxsi firavanlıqı yüksək ideal sayan məsuliyyətsiz elementlərin rəhbərliyi altında olan bandalar diyarı viranə qoyur; kəndləri yandırır, əhalini qırır, on minlərlə yurdsuz-yuvasız qadın və uşaq qaçqın düşmüşdür, yuxarıda göstərilən elementlər milli ədavət yayırlar. Əhalidən ümumi siyasi vəziyyət gizlədilir. Bu şəxslər öz şəxsi mənafeələrini güdür, öz cəhdlərini partiya ideya forması donuna salırlar.

Öz həyatını xalqa xidmətə sərf etmiş ictimai xadim kimi mən milli məsuliyyətimdən asılı olmayaraq hamıya eyni münasibət göstərməyi, ciddi ədalət və qanunçuluq mövqeyində dayanmağı hakimiyyətin borcu sayıram. Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi toxunulmazlığı, şəxsiyyətin ciddi məsuliyyəti və əmlak toxunulmazlığı – diyarın həyatı bu əsaslar üzərində qurulacaqdır" (7).

X.Sultanov general-qubernator vəzifəsinə başlayanda bölgədə acınacaqlı durum hökm sürürdü. Onun 1919-cu ilin fevralın 15, 16, və 17-də qəza rəisləri və ictimai xadimlərinin iştirakı ilə keçirdiyi ümumbölgə müşavirəsində məlum oldu ki, indiyədək Zəngəzura 166 kənd dağıdılmış, onların əhəlisinin 30 faizi məhv edilmişdir. Bu müşavirədə Andronikin silahlı dəstəsinin bölgədən çıxarılması qəti qərara alındı.

Ermənistan hökuməti X.Sultanovun general-qubernator təyin edilməsinə etiraz edirdilər. General-qubernatorluğun yaradılması ilə bağlı Tomsonun Ermənistan hökumətinin üzvləri ilə İrəvanda 1919-cu ilin martın 28-də və aprelin 6-da keçirilən müşavirələrində ermənilər narazılıqlarını bildirirdilər. İkinci müşavirədə ermənilərin etirazına (xüsusən Xatisyan) cavab olaraq Tomson demişdi: "Sultanov ingilis zabiti Mak Mossenə tabe olacaqdır" (5, s.105).

Ermənistanın o dövrdə Xarici İşlər naziri S.Tiqranyan 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə teleqram göndərərək ərazi iddiaları qaldıraraq X.Sultanovun təyinatına etirazını bildirib. Azərbaycandakı diplomatik nümayəndə T.Bekzadyan isə Britaniya komandanlığının nümayəndələri ilə görüşdə həmin bölgədə ingilis general-qubernatorluğunun yaradılması fikrini irəli sürüb.

Həmin dövrdə ölkəmizin Xarici İşlər naziri vəzifəsini icra edən A.Ziyadxan 1919-cu ilin yanvarın 31-də Ermənistan hökumətinə ünvanladığı 178 sayılı teleqramla Zəngəzur və digər bölgələrin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmışdı.

X.Sultanovun Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə Şuşadan 1919-cu ilin 8 mayında göndərdiyi 1348 sayılı məlumatda maldarların yaylaqlara təhlükəsiz gedə bilməsini təmin etmək üçün Gorus bölgəsini tutmağın zəruriliyi bildirilirdi. Həmin məlumatdan: "Cənab əlahəzrətə bildiriməm ki, maldarların yaylaqlara təhlükəsiz

keçməsi sxeminin surətini Sizə göndərirəm və qeyd edirəm ki, onların Şuşa və Cavanşir bölgəsindən keçməsi faydasızdır. Bundan ötrü Gorusu tutmaq lazımdır. Bu əməliyyat üçün artilleriya və pulemyotla təchiz edilmiş iki min nəfərlik piyada və atlı lazımdır" (4, v.58).

“1919-cu il iyunun 5-də Ağdamdan göndərdiyi teleqramda isə Şuşada ermənilərlə baş verən toqquşmanın təfərrüatları qeyd olunur. Həmin teleqramdan: “Dünən – 4 iyununda Şuşada ermənilərlə kiçik toqquşma baş verdi: atışma oldu. Lakin bu gün sülh yolu ilə həll etmək mümkünləşdi. Bu gün Azərbaycandan Erməni Milli Şurasının fəalları Avetisyan, Tumanyan, İşxanyan göndəriləblər. İki nəfər özləri tez gedib, iki nəfər isə bu günlərdə göndəriləcək. Sabah – iyunun 6-da erməni tərəfdəki kazarmalar alınacaq” (4, v.62).

X.Sultanovun 1919-cu ilin 26 iyulunda Şuşadan S.Mehmandarova 3743 sayılı məlumatında Naxçıvanla kommunikasiyanın təminatı üçün Zəngəzurda qoşun göndərib, Bazarçay kəndinin alınması qeyd olunurdu. Həmin məlumatdan: “Zəngəzurla Naxçıvanın əlaqəsi probleminin həll edilməsi ancaq Zəngəzurdə hərbi hissələrin gücləndirilməsi ilə mümkündür. Bu haqda mən Sizinlə şəxsən danışdım və Siz də razılaşdınız. Bu məsələni indi əlverişli bir məqamda, maldarlar dağlarda, ermənilərdən arxada olarkən, qan tökmədən həll etmək olar. Bazarçay yaxınlığında olan Qızıl Boğaz və Bazarçay yerlərini tutmaqla, buradakı malakan əhalisi Azərbaycan hakimiyyətini tanımağa hazırdır. Və bundan ötrü onlar öz nümayəndələrini Xalq milisinin rəisi Sultanovun yanına göndərmişlər. Və məsələ bununla da öz-özlüyündə həllini tapır.

Odur ki cənab əlahəzrət, hərbi hissə dəstələrinin Xalq milisi dəstələri ilə birgə Bazarçay kəndini almaq üçün Sizin sərəncam verməyinizi xahiş edirəm.

Aldığım məlumata görə, Mərcanlı maldarları döyüşçülərimiz üçün bir neçə yüz buynuzlu heyvan verməyə razılaşıblar” (4, v.70).

1919-cu ilin dekabrın 14-də Daxili İşlər nazirinə məktubunda Zəngilan əhalisinin ermənilərdən müdafiəsi üçün ora kömək göndərdiyi barədə məlumat verildi (1, v.112).

X.Sultanovun və T.Novruzovun N.Yusifbəyliyə ermənilərin Zəngəzurdə bütün cəbhə istiqamətində hücumu hazırladığı ilə bağlı teleqramında bildirilirdi: “Zəngəzur uyezdinin rəisindən indi aldığım məlumata görə, ermənilər bütün cəbhə boyunca ciddi kəşfiyyat aparır və hücumu hazırlayırlar. Onların başlıca məqsədi Qarabağla birləşməkdir. Partizan dəstəsinin komandiri təcili olaraq əlli min türk.

iki yüz min rus, əlli min lebelev, on beş min ingilis, iki yüz min Berdanoklu güllə göndərməyi xahiş edir. Bu, ancaq bir döyüşə kifayət edəcək. Xahiş edirik general Şıxlinskiyin vəd etdiyi dağ-batareyaya piyada alayının göndərilməsinə sərəncam verəsiniz” (4, v.82).

1920-ci ilin martında göndərdiyi teleqramda vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyi görünür: “Martın 23-də ermənilər gecə yarısı bizim Xankəndində olan döyüş hissəmizə güclü hücum etdilər. Eyni zamanda, Şuşaya da hücumu keçdilər. Hücumun qarşısı alınıb, ətraflarda atışma gedir. Şuşa Şuşukənddən bombalanır. Ağdam-Şuşa arasında teleqraf kəsilib. Ekstremistlərin uzaqlaşdırılması üçün bütün tədbirlər görülür. Dəstə rəisi tərəfindən Hərbi-səhra məhkəməsi yaradılıb. Xahiş edirəm, təcili olaraq adamlarla, başlıcası patronla kömək edin” (4, v.90).

Qarabağda hadisələrin təhlükəli inkişafı ilə əlaqədar partizan dəstələrinin yaradılması elanı haqqında parlamentin sədri M.Y.Cəfərova teleqramı: “Ermənilər bu gün Xankəndinə hücum etdilər. Şuşadan teleqraf xətləri qəsdən kəsilib. Mənim agentlərdən alıb dəfələrlə Sizə çatdırdığım məlumatlar teleqrafla da özünü doğruldur. Xankəndinə hücumun nəticələri haqqında hələ məlumatım olmadan yazıram. Hamıya partizanların mobilizasiya edilməsi haqqında əmr göndərilib. General-qubernator Sultanov” (4, v.95).

1920-ci ilin martın 31-də X.Sultanovun və K.Əliverdiyevin M.Vəkilova Şuşada, Xankəndində, Əsgəranda ağır vəziyyət və təcili köməklə bağlı digər teleqramında bildirilirdi: “Sizin 28 martda gizli məlumatınıza uyğun olaraq 29-da səhər Əsgərana hücum gözləyirdik. Gizli məlumatdakı təxmini gözləntiyə görə hücum Xankəndi tərəfdən başladı. Bizə məlum olmayan səbəbə görə, Əsgəran bu günə qədər alınmayıb. Zəngəzur erməniləri Bağırbəyli kəndini, Qarabağ erməniləri isə Müsəlmanlar kəndini ələ keçiriblər. Beləliklə, zəngəzurlularla qarabağlılar arasında əlaqə yaranıb. Bu gün, yaxud sabah, saat 10-a qədər gözləmək lazımdır. Səhər Şuşaya, yaxud Şuşadan keçib erməni yaşayış yerlərindən birbaşa Xankəndi və Əsgərana gedilməlidir. Bütün əhali səfərbər və təşkil edilib, ermənilərin hərəkətinin qarşısının alınması və müdafiə üçün lazım olan yerlər tutulub. Əgər kömək bir gün gecikərsə, o artıq kömək olmayacaq. Təcili cavab gözləyirəm.

Bundan əlavə, bizdə bütün güllələr qurtarıb. Partizanlar üçün güllə yoxdur. Xankəndi anbarından 150 min üçxətli və 50 min mauzerin ayrılması ilə bağlı təcili sərəncam verməyinizi xahiş edirəm. General-qubernator Sultanov. Parlament üzvü Əliverdiyev” (4, v.98).

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Təkinskinin Yerevandan 1919-cu ilin 26 iyununda Azərbaycanın Xarici İşlər naziri M.Y.Cəfərova ünvanladığı 1874 sayılı məlumatda qeyd olunurdu: “1919-cu ilin 25 iyununda mən Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə 224 sayılı nota təqdim etdim: “Hökumətimin tapşırığı ilə Sizə bildirirəm ki, Sultanov Azərbaycan Respublikasının 15 yanvar 1919-cu il qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının mübahisəsiz və ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarının general-qubernatoru təyin edilib və aprelin 3-də rəsmi tanınıb. Odur ki, Sultanovun fəaliyyəti, yaxud Azərbaycan qoşunlarının qeyd etdiyimiz bölgələrdə yerləşməsinə erməni respublikasının hər formada etirazı Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaq kimi qəbul edilir. Qarabağın general-qubernatoru Sultanov enerjili tədbirləri ilə Şuşa rayonunda qayda yaratmış və həyat öz axarı ilə davam edir. Xahiş edirəm, mənim inamım və Sizə olan hörmətimi qəbul edəsiniz” (4, v.30).

1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildi. Bu işğaldan sonra X.Sultanovun həyatında ağır dövr başladı. 1920-ci il mayın 1-də Qarabağ Hərbi İnqilab Komitəsini yaradıb sədri oldu (14, v.10). Komitə Şuşa şəhərində yerləşirdi. İnqilabi Komitənin tərkibi aşağıdakılardan ibarət idi: Bahadır Vəlibəyov (sədr müavini), Məmməd Həsən Mirzəcənov (katib), üzvlər: Ocaqqulu Musayev, Məmməd Əli Qayıbov, Fərhad Ağayev. Hətta İnqilab Komitəsinin qərarında qeyd edilirdi ki, bu dövrə qədər mövcud olan partizanlar bu gündən Qırmızı kəndli qvardiyası adlansın, qəza rəisləri və pristav vəzifələri ləğv edilərək qəza və sahə komissarları ilə əvəzlənsin (14, v.11).

X.Sultanov 1920-ci il mayın 10-da Şuşadan Bakıya gəldi və bununla bağlı ona başçılıq etdiyi Müvəqqəti Qarabağ İnqilab Komitəsinin 50 sayılı mandatı verildi (14, v. 1). Bakıya gəldikdən iki gün sonra – mayın 12-də 519 sayılı həbs kağızı əsasında azadlıqdan məhrum edildi. Onun XI Ordunun Hərbi tribunalının rəisi Pankratovun göstərişi əsasında həbsi qeyd olunur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində saxlanılan PR 20584 sayılı istintaq işindəki sənədlərdən, onun mayın 12-də həbs edildiyi, həmin işin isə avqustun 9-da dayandırıldığı aydınlaşır (14, v. 1).

Istintaq sənədlərində özü haqqında müəyyən bilgiler verir: 1879-cu ilin aprelin 10-da doğulub, Bibiheybətəki neftsənayeçiləri xəstəxanasında həkim işləyib, cəbhədə qaçqınlara kömək üzrə ictimai təşkilatın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi çalışıb, Müsəlman-kəndli qurultayının sədri seçilib, Seymin üzvü olub (14, v. 4). X.Sultanov istintaq sənədlərində Xarkovdakı Tibb İnstitutunda oxuduğunu, ailəsinin olmadığını da qeyd edib. Həbs edildiyi sonuncu ildə Şuşada yaşayıb.

Bolşeviklər X.Sultanovu ağır cəzaya məhkum etməyə hazırlaşdılar. Odur ki 1920-ci il avqust ayının 9-da istintaq işi Ali Tribunalın məhkəməsinə göndərilib. Həbsdən hansı şəraitdə azad olunması haqqında sənədlərə əsaslanan faktlar yoxdur.

DTK-nın arxivində onunla bağlı saxlanılan PR-20584 sayılı istintaq işində Az.Çekənin səlahiyyətli nümayəndəsi Səfikürdlü tərəfindən istintaqın yekun sənədlərinin Azərbaycan SSR Ali Tribunalına verildiyi qeyd olunur (14, v. 21).

Həbsdən qurtulmaq üçün ona N.Nərimanov və Ç.İldırım tərəfindən kömək göstərilməsi ehtimalları vardır.

X.Sultanov həbsdən azad olunduqda dərhal Azərbaycanı tərk edir. Bir məlumatda isə həbsxanadan çıxdıqdan, yaxud təşkil edilib çıxarıldıqdan sonra Qarabağa getdiyi, 1920-ci ilin iyun ayında bu bölgədə sovet rejimi əleyhinə baş verən üsyana Nuru Paşa ilə birgə başçılıq etdiyi deyilir, lakin Qızıl Ordu hissələri üsyanı yatırdıqdan sonra Xosrov bəy, Nuru Paşa və Fərhad bəy (o da İttihadın rəhbərlərindən idi) İrana keçmək məcburiyyətində qalmışlar.

1920-ci illərdə, xüsusən Qarabağ bölgəsində İttihad Partiyasının çoxlu tərəfdarları vardı. Bu da, hər şeydən əvvəl, Xosrov bəy Sultanovun təbliğatı nəticəsində reallaşmışdı. Sovet məmurları isə İttihadi bəy-xan partiyası olaraq xalq arasında nüfuzdan salmağa çalışırdılar.

Belə faktlara da rast gəlinir ki, X.Sultanov İrana keçdikdən sonra Azərbaycanın Qarabağa yaxın sərhəd bölgələrinə ciddi təsirlər

göstərmişdir. 1925-ci ilin sonunda o, Zəngilan rayonu ərazisində İranla sərhəddə yerləşən Mincivan bəylərinə Qarabağda Qızıl Ordu əsgərlərinin və zabitlərinin sayı, kommunistlərin, milislərin sayı, ərzaq və dövlət anbarları barədə məlumat toplamaq üçün göstəriş vermişdi (6, s.348).

Bundan sonra Xosrov bəy Sultanovun Türkiyədə, Almaniyada, Fransada, Polşada ağır mühacirət həyatı başladı. Həmin ölkələrdən (xüsusən Türkiyədən) onun İrana keçməsi, burada sovet rejiminə qarşı mücadilə əzmlə əqidə dostları ilə görüşməsi haqqında məlumatlar vardır.

O, mühacirət həyatının ağır şərtləri daxilində yaşamağa məcbur olmuşdur. Həmin ağır şərtlərə aşağıdakılar daxil idi: vətənsizlik, vəsaitsizlik, sovet casus şəbəkəsinin təqibləri, sovet Azərbaycanında qalan qohum-əqrəbənin həbsi, incidilməsi və s. Buraya bir problemi də əlavə etmək mümkündür: müxtəlif ölkələr və Azərbaycandan olan mühacirlər arasında ziddiyyətlər və çəkişmələr.

X.Sultanovun mühacirət həyatının Türkiyə dövrünə aid məlumatlara G.Mamiliya və R.Abutilıbovun 2014-cü ildə Bakıda nəşr etdikləri "Odlar yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi. 1920-1945-ci illər" kitabında rast gəlinir (9).

Qeyd edək ki, X.Sultanovla M.Ə.Rəsulzadə arasında şəxsi münasibətlərdə müəyyən problemlər yaşanırdı. Bu da mühacirət həyatının ağır şərtlərindən irəli gəlirdi, həmin ziddiyyətlərdən isə OQPU kəşfiyyatçıları faydalanmağa çalışırdılar. Təsadüfi deyildi ki, Qafqaz Konfederatorları Birliyi Komitəsində Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə və X.Sultanov təmsil edirdi.

Müsavət Partiyasını tərk etmiş müəyyən sayda insanlardan 1924-cü ilin payızında İstanbulda X.Sultanovun rəhbərliyi altında bir qrupun təsisatı barədə məlumatlar var. Mühacirlərin Mərkəzi orqanı olan İstiqlal Komitəsini tanımaq istəməyən bu qrup Azərbaycan Milli Demokratik Respublika Partiyasını yaratdıqlarını elan etmişdilər. X.Sultanovun qardaşı İskəndər bəy Sultanovun Azərbaycan-İran sərhədində üsyançı dəstəyə başçılıq etməsi və tez-tez Qarabağa hücum edib sovet hökumətinə problemlər yaratması mühacir dairələrdə X.Sultanovun mövqeyini möhkəmləndirirdi.

AXC-nin bir yaşı münasibətilə hərbi parad

1930-cu ilin aprelin 13-də Sovet Xarici İşlər Nazirliyi İran nümayəndəliyinə azərbaycanlı üsyançı dəstələrin İran Azərbaycanı ərazisində və Sovet-İran sərhədində baza yaratmağından narahatlığını bildirdi, Tehranı Azərbaycan partizanlarının fəaliyyətinin qarşısını almamaqda günahlandırdı. Həmin il mayın 24-də Moskvadakı İran səfirliyinə yeni bir nota verildi və burada müsavətçilərin Təbrizdə, Ərdəbildə, Astaradakı fəallığından narahatlıq bildirildi. 1931-ci ildə Sovet qoşun hissələri azərbaycanlı üsyançı dəstələri məhv etmək məqsədi ilə Araz çayını keçib İrana daxil oldu, çoxlu mühacirləri həbs edib və öldürüb sıradan çıxardı (9, s. 354-355).

Beləliklə, İranda olan mühacirlərin vəziyyəti olduqca pisləşdi. Azərbaycandan gələnlərin maddi durumu isə çox ağır idi. 1930-cu ilin 10 sentyabrında Azərbaycan diplomatik nümayəndəliyi Parisdə Millətlər Liqası Assambleyasından həmin ağır vəziyyətdə yaşayan qaçqınlara maddi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi.

1931-ci ilin dekabrında X.Sultanov bununla əlaqədar Ə.M.Topçubaşova yazırdı: "Vətəndə və İranda hansı dəhşətlərin törədilməsi, həmvətənlərimizin hansı sıxıntılara məruz qalması təsvirə belə gəlməz. İran həbsxanaları azərbaycanlı mühacirlərlə doludur..." (9, s.357)

X.Sultanov 1938-ci ildə Atatürkün dəfn mərasimində Azərbaycan adından Ş.Rüstəmbəyli ilə birgə rəsmi nümayəndə olaraq iştirak etmişdi.

X.Sultanovun ömrünün sonlarındakı siyasi fəaliyyəti ilə bağlı faktlara 1940-cı illərin əvvəllərində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1940-cı ilin əvvəllərində polyaklar Türkiyə ərazisində Qafqaz Konfederasiya Şurasını yaratmağa çalışırdı. Bu dövrdə Atatürk dövründən fərqli olaraq Türkiyə ingilis-fransız bloku xəttinə meyillənirdi. Yəni Sovet dövlətinin mühacirlərlə bağlı müəyyən təzyiqləri arxa plana keçmişdi və artıq İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə yeni situasiya yaranırdı.

1940-cı ilin 23 yanvarında Parisdəki Azərbaycan nümayəndəliyinin katibi A.Atamalıbəyov polyaklara Qafqaz Konfederasiya Şurasının İstanbul filialı üçün iki namizədin – Mustafa bəy Vəkili və Xosrov bəyin adını çəkmişdi: "Onun əslİ İranda sərhəd olan Cənubi Qarabağdandır. Bu ailə çoxsaylıdır və ölkəyə güclü təsiri var. Xosrov bəy öz qohumlarının gücünə ölkə daxilində hərəkət edə bilər. O, parlaq, fəal vətənpərvərdir" (9, s. 471-472).

1942-ci ildə X.Sultanov Berlində "Adlon" otelində keçirilən konfransda iştirak edib. 1942-1943-cü illərdə Berlindəki Azərbaycan Milli Komitəsinin üzvü olub.

Ü.Hacıbəyli Xosrov bəy Sultanovun Qarabağda əhəmiyyətli bir insan olduğunu belə təqdim edirdi: "Əgər Qarabağ müsəlmanları arasında böyük və layiqli bir nüfuzə malik olan və erməni camaatı tərəfindən dəxi möhtərəm sayılan Xosrov bəy Qarabağın hökuməti başında olmasa idi, burası – Azərbaycanın cənnəti hesab olunan bir yer çoxdan bəri cəhənnəmə dönüb, qətl və qıtal ocağı olmuşdu" (13).

Ü.Hacıbəyli X.Sultanovun vətənpərvərliyini və cəsurluğunu bu məzmununda xarakterizə edirdi: "Nə adi və nə də siyasi nəzakəti başa düşməyən erməni başçıları Qarabağ adlı torpağımızda sükunət edən erməni əhalisini, bu əhalinin xahişinə rəğmə, Azərbaycan hökumətinə tabe etməmək yolunda daha böyük inadlıq göstərib, İngiltərə baş komandanlığının təklifini də rədd etməkdən çəkinmədilər. Azərbaycan hökumətinin səbir kasası doldu. Köçəri mövsümünün hülulü isə əhalini

dəxi böyük müşkülət qarşısında qoyub, arada bir acıq və əsəbiyyət törətməyinə səbəb oldu.

Ermənilərin inadlığı və hökumətimizin hövsələsi bu acığı və əsəbiyyəti getdikcə artırıb, Qarabağda bu gün-sabah bir qeyz və qəzəb partlanğıcı zübur

edəcəyini nəzarət qoymuşdu. İşin bu yerə gəldiyini və bunun nəticəsi nə ola biləcəyini həqiqi ilə anlamış olan general-qubernator Xosrov bəy Sultanov həzrətləri bunun qabağını almaq və qırğına mane olmaq üçün Qarabağ erməni başçılarının inadını sındırmaq və məsələni camaatın qatışmasına məhəl qoymamaq üçün hökumət əli ilə, yəni qanuni bir yol ilə həll etmək əmrinə mübaşir oldu və olub da erməniləri itaətə məcbur etdi. Daha doğrusu, erməni camaatını xudşər və qeyri-məsul "komitetlər" qorxusundan xilas edib, camaatın öz meyil və arzularını hüsulə gətirdi" (13).

X.Sultanov İstanbulda yaşamış, orada 1943-cü il yanvar ayının 7-də dünyasını dəyişmişdir. Məzarı İstanbulun Fəriköy qəbiristanlığındadır. ♦

Nəsiman Yaqubl

Tarix elmləri doktoru

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 894, s. 7, iş 7, v. 112.
2. Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 970, s. 1, iş 96, v. 44.
3. Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 970, s. 1, iş 104, v. 38.
4. Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 970, s. 1, iş 65, v. 62, 58., 70, 30, 82, 90, 95, 98.
5. Lətif Şüküroğlu. Cümhuriyyət Hökuməti repressiya məngənəsində. Bakı, 2000-ci il, 296 səh.
6. Vasif Quliyev. Biz gedəyirik, dünya qalası. Bakı, 2001, 400 səh.
7. "Azərbaycan" qəzeti, 19 fevral 1919-cu il.
8. Türkiyə Cümhuriyyəti. Başbakanlık arxivi.
9. C.Mamiliya, R.Abotalibov. Odlar Yurdu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi. 1920-1945-ci illər. Paris-Bakı, 2014 (rus dilində).
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası.
11. Adres – kalendar. Azerbaydjanskoj Respubliki na 1920-y qod. Bakı, 1920.
12. "Qardaş köməyi" jurnalı. Bakı, 2013-cü il.
13. Ü.Hacıbəyli. "Qarabağ hadisəti". "Azərbaycan" qəzeti, 24 iyun 1919, №210.
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin Arxivi, PR 20584 sayılı Xosrov bəy Sultanovla bağlı istintaq işi.